

ЭМОЦИЯ КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ СИСТЕМАДА СӘҮЛЕЛЕНИҮИ

М.Ж.Байрыева – ассистент оқытыушы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: лексик-семантик майдон, эмоция, ундовлар, эмотив, семантик доминант, майдон.

Ключевые слова: лексико-семантическое поле, эмоция, междометие, эмотив, семантическая доминанта, поле.

Key words: lexical-semantic field, emotion, interjection, emotive, semantically dominant, field.

Инсанның сезимлери көп жыллар даўамында тилши илимпазлардың итибарында болды, себеби сезим сөз семантикасының бахалаўшы компоненти арқалы дўняны лингвистикалық тәрийплеў усылларынан бири болып табылады. Заманағой фундаментал изертлеўлердің ҳеш бири дискурста сезимнің әҳмийетин үйрениў зәрүрлигин айтпастан қалмайды, сезим тексттің ең уғымсыз сыпатларында қалып кетпекте. Бул изертлеўде эмотивлердің изертленип атырған тиллердің барлық фонетикалық көринисинде сес хэм интонация арқалы сәўлелениўи анализленеди.

Түрли мәдениетларда сезим категориясын изертлеўден алдын оның аңлатпасын түсиниў керек, бунда итибар «эмоционаллық» хэм «эмотивлик» атамаларына қаратылады. В.И.Шаховскийдің пикиринше, «... бул атамаларды психология хэм тил билиминде қолланыўшы атамалар сыпатында ажыратып алыўға болады» [1]. Яғный, эмоционаллық тил бирлиги семасының сыпаты болып, сөз арқалы сезим яки эмоция аталса, оның мазмунында эмоционаллық белги аңлатылады. Ал, эмотивлик болса тил билиминде эмоционаллық категориясын өз ишинде қамтытуғын сыпат есапланады.

Сол ушын хэм эмотивликти сәўлелендириўде тийкарынан тил бирликлериниң системалардағы өзгешеликтери есапқа алынбақта: фонетикалық, морфологиялық, лексикалық хэм синтаксислик.

Америка тилшилери тәрепинен ислеп шығылған ассоциатив әдис, бунда көркем өнерге дерек адамның ассоциациясына емес, ал ортадәрмийн адамның нәтийжелерине сүйенген. Әдиске бундай қатнас жасаўда сес ҳақыйқый сыпатлар менен ассоциацияланады: көлем, размер, тезлик хэм т.б. Д.А.Романов, Р.Якобсон, Г.Фантом, М.Халле, М.В.Пановалардың фонетикалық семантика тараўындағы изертлеўин тийкар қылып алып, сес эмоция менен байланып мәни бериўши хизмет атқарады, деп пикир билдиреди. Яғный, адам көбинесе белгили бир (эмоционал) қарым-қатнас шараятында қолланатуғын фонетикалық (акустикалық) комплексинен ибарат сөзлер комплексин курайды хэм сол инсан тәжирийбеси сезимнің (эмоцияның) фонетикалық мәниси (СФМ) болып табылады [2]. Илимий жұмыс мақсет-ўазыйпалары хэм изертленип атырған тиллер өзгешелигин есапқа алған ҳалда биз бул ҳәдийсени эмотивлик фонетикалық мәни (ЭФМ) деп атаймыз.

Аўызеки сөйлеўде эмотивликти жаратыў ушын фонетикалық кураллар әҳмийетли есапланады. Деген менен, сол кураллар жазба дереклер менен салыстырылғанында өз әҳмийетин, сапасын хэм анықлығын жоғалтады. Фонетикалық кураллар қатарынан хәммеси хэм эмотивликти ашып бериўге пайдалы есапланбайды, мәселен паронмазия, рифма, аллитерациялар айтып өтилген мәселени изертлеўде ең әҳмийетлилері есапланады. Бул фонетикалық кураллардың өзгешелиги олардың дискурстағы функциялары менен көбирек байланыслы, Е.В.Чупракова хэм Е.С.Поповичлардың пикирине көре публицистикалық текстларде көбирек эмотивликти

паронмазия, рифма, онматопея хэм аллитерация сыяқлы фонетикалық кураллар геўделендиреди [3]. Сезим фонетикалық системада прозодикалық элементлер жәрдемінде ашылады. Аўызеки сөйлеў тилинде көп ушырасыўшы фонетикалық кураллар қатарына «аллитерация, рифма, онматопея хэм уйқасларды киритиў мүмкин» [4]. Олар көбинесе қосық қатарларында хэм ушырасады, соның менен бирге, мәселен, уйқас ҳәдийсеси поэзияда кең қолланылғаны менен аўызеки сөйлеў тилинде хэм ушырайды.

Ассоциатив әдис негизинде алып барылған Д.А.Романовтың изертлеўинде, илимпаз «эмоционал-семантиканың фонетикалық көрсеткишлер теориясы»н ислеп шығады. Бунда жалғыз сестин, лексикалық анализ хэм текстқа қаратылған метод жәрдемінде олардың эмотивлик семантикасы анықланған. Мәселен, жалғыз сес талқысы үш категорияны белгилеп берген:

1) ЭФМ сеслер: [А], [М']- куўаныш -заўық; [Ы]- жийиркениў; [Р]- гәзеп-гәзеп;

2) ЭФМ өзгертилген сеслер, яғный эмоция мәнислерине байланыслы топарға тартыў факторы: [Ж], [З] - ашыў-гәзеп + жийиркениў; [М] - қызығыўшылық - тынышсызланыў + куўаныш - заўық; [Ф][Ф'] - жийиркениў + жеркениш);

3) ЭФМ нейтрал сеслер: [Б'], [Й], [Ч].

ЭФМның лексикалық қатламда анықланыўы, Д.А.Романовтың пикиринше, туўры келмейди деп есаплайды. Себеби, лексикалық бирлик қурамындағы сеслер дизбегі белгили бир ЭФМ сеслеринен емес, ал нейтрал сеслерден де куралыўы мүмкин. Бул теорияны инглис хэм қарақалпақ тиллеринде түсиндирме сөзликлер негизинде сынап көретуғын болсақ төмендеги нәтийже келип шығады.

Инглис хэм қарақалпақ тиллеридеги сеслердің эмотивлик фонетикалық мәнилери

Сес	Сема	ЭФМ
[ey]	uh; when stressed ey	Ойлануў, гүманлануў
[bi:]	a designation for a motion picture made on a low budget and meant as the secondary part of a double feature.	Исенбеў, итибарсызлық
[ɔ]	used as an expression of surprise, pain, annoyance, longing, gladness, etc.	Ҳайран қалуў, ашыныў, унаў, қыйналыў
[A]	Даўыслаў, үн шығаруў, даўыс бериў, таңлануў	Ҳайран қалуў, таңлануў, гүманлануў
[ə]	Адамның кеўил күйин, ишки сезими	Ҳайран қалуў, таңлануў, толқынлануў
[й]	Жеркениў, жаман көриўди билдиреди	Жеркениў, кеўил қалуў, ашыўлануў
[O]	Таңланғанда, куўанғанда, ренжигенде хэм басқада руўхый ҳалатларда айтылады	Таңлануў, ҳайран қалуў, куўаныў, ренжиў

Түсіндірме сөзліктердің талқысы негизінде айтыуымыз мүмкін, изертленіп атырған тиллердің екеуінде хәм сеслердің хәммеси эмотивликти аңлатыуы маркерленбеген. Деген менен, олардың сол мазмұндағы коннотацияларын көркем шығармалардан ушыратыуымыз мүмкін.

— О, о, о, Аллаяр!!! Нелерди есима салдың, жора? Егер Маман ағаның сондағы кеули болса, Ақбийдай деген атты еситиуден-ақ сөзсиз жадырайды. Қуяштай жадырайды. Ол қыз қандай гөззал, қандай сулыу қыз! Сонда ол «бул қызды аламан» деп еди (Т.Қайыпбергенов «Қарақалпақнама: Маманбий апсанасы»: 101).

In the Two Minutes Hate he could not help sharing in the general delirium, but this sub-human chanting of 'B-B!...B-B!' always filled him with horror (G.Orwell «1984»:22).

Фонетика қағыйдаларына көре, сес өз алдына семантикаға ийе болмайды, тек ғана сөйлеу процессінде интонация арқалы хәр бир сес өз алдына мәниге ийе болыуы мүмкін. Әлбетте, бунда фонетикалық бирліклер көбирек эмотивлик мазмұнда қолланыу менен байланыслы есапланады. Эмотивликтиң фонетикалық сеслер арқалы вербалласыуы арнаулы лингвистикалық изертлеулерде изертленбегени менен, психология тарауында түрли сеслер менен эмоцияның байланысы хаккындағы изертлеулерди көптеп табыуға болады.

Үйренилип атырған фонетикалық бирліклердің анализи, олардың таңлақ сөзлер менен байланыстырады, себеби олардың классификациясы көбирек дауыс рефлексleri тийкарында бөлинеди. Таңлақлардың курамына түрли экспрессивлик пенен айтылатуғын үндеулер киреди, яғный үндеулер, буйрық, ономотопиялық сөзлер есапланады. Бул классификацияға қосымша таңлақ сөзлер, А.Арно хәм К.Ланслолар, фейиллер менен бир қатарда дәнекерлердің аңлатылуы жағдайын рауажландыруы ушын хәм қолланылады деп есаплайды [5]. Деген менен, таңлақлар арнаулы теориялар менен байланыслы болғанлығы ушын, оларды инстинктлик қышқырықлардан парқлау шәрт. Себеби, таңлақлар тәбийий дауыс тууындыларының шәртли белгилениуи болып табылады. Бундай жағдайда “тәбийий дауыс тууындылары” деп аталған атама өзиниң теориялық тыйкарланыуын талап етеди. Бул сыяқлы өзгешеликлердің пайда болыуы, таңлақларды классификациялау ушын анық критериялары жоқ екенлигин көрсетеди. Яғный, инсан өзиниң сезимлерин сәулендириуінде тәбийий дауыс толқыны яки тәбийий сеслерден пайдаланыуының өзи таңлақлар менен фонетикалық сеслердің байланысын көрсетип өтеди.

Таңлақларды фонетикалық бирлік сыпатында Р.Декарт үйренген болып, ол таңлақларды «қан басымының хәм руұхый толғаныуларды сөзсиз, күшли дауыс арқалы сәулендириуи» деп есаплаган [7].

Таңлақлар соның менен бирге төмендеги хызметлерди өз ишине алады: бириктириуи: мә саған, хә дегеннен, тап сондай; турақлы сөз дизбеги хәм фразеологиялық бирліклерди жасаушы: Аллаға шүкир, Қудайға шүкир; бир заматлық жумыс яки хәрекетти билдириуи: баң, тап, жылп, пақ, уф; ономотопик

сөзлер аңлатыушы: пыр-пыр, пыс-пыс, таң-туң, мияау, би-бийип.

— И-им! — деди Нурсулу дәрхал бийкарлап. — Мен сексенге шыкпайман (эмоционал, байланыстыруышы); (М.Нысанов «Ашық болмаған ким бар»:56)

— Ыа — ай! — й! — деди Алмағұл. Пуу сийреклесип, қараңғыдан жақтыға шығып баратырған адам секилли көринген Аманлықтың жүзінде тек ашыу, тек кек, ыза излери... жууған бөздей сур болып кетипти (Т.Қайыпбергенов «Қарақалпақ дәстаны: Маманбий апсанасы»:93).

Эмоционаллық хәм эмотивлердің фонетикалық системада геуделениуи сыяқлы машқаланы, бул изертлеуимизде, фонетикалық бирліклердің хәр бири өзине тән концептуал структурасына ийе, деп пикир жүритиуи илимпазлардың позициясын қоллап қуатлаган халда дауам етиуди макул таудық. Әлбетте, сөзлердің бөлинуи, олардың толық әмелдеги нызамлықларға бойсынбаған жағдайды, улыума дүнья жүзіндеги нызамлықлар менен уйқас келиуи хеш болмағанда олар арасында толық келисим бар екенін дәлиллеуи фактор есапланады.

Солай екен, фонетикалық бирліклер хәм эмоция ортасындағы мүнәсибетлерди тек бир когнитив аспект шеңберінде шешиу жүдә курамалы болған машқала болып табылады, себеби сеслер хәм эмоциялар ортасындағы қатнасты оның функционал-генетикалық ұазыйпасы, тилдің пайда болыу теориясы арқалы баклау мүмкін. Бул теорияға көре, тилдің пайда болыуында адамның эмоционал жағдайына жолдас болған ериксиз дауыслар үлкен әхмийетке ийе болған. Шамалау мүмкін, егер адамда сезим системасы болмаған жағдайда тил бирлікleri тилде болмаған болар еди. Яғный, сеслер тилде эмоцияны сәулендириуи баслаңғыш курал болып, баслаңғыш эмоционал-семиотикалық матрица есапланады.

Талқы объектине қатнасын аңлатыуда зәрурли усуллардың екіншиси интонация болып табылады. Жазба усулда интонация графикалық кураллар менен аңлатылады: сорау яки үндеу белгилер, көп ноқат, тире. Деген менен, олар гәптиң үстиртин мазмұндағы тәбиятын жеткере алады, яғный, ауызеки сөйлеудің барлық қәсийетleri (интонация, ырғақ, темп) графикалық кураллары менен жеткерилмейди.

Спаи хәм Хермес (1993)лерге көре, дауыс толқынының өзгериуи тек ғана сөйлеушиниң нийетлерин парыклау ушын емес, бәлким сезим, социал позиция хәм өзін аңлау сыяқлы лингвистикалық емес ұазыйпарларды аныклау ушын да зәрурли компонент есапланады. Ол соның менен бирге, сеслер уйғынлығы менен биргеликте интонация зәрурли хәм әпиуайы прагматиканы емес, бәлким көбирек затты аңлатады: олар соның менен бирге, түсиниуге жәрдем береді хәм грамматикалық функцияларды атқарады. Сол себебли, тексттің зәрурли бөлимлерин интонация менен ажыратып көрсетиу ушын түрли типографикалық шрифтер хәм қосымшалардан пайдаланылады:

Once upon a midnight dreary, while I pondered, weak and weary, / Over many a quaint and curious volume of forgotten lore, - / While I nodded, nearly napping, suddenly there came a tapping.

(Edgar Allan Poe «The Raven»: 87)

Бунда Эдгар Аллан По өзинің қосық қатарларын бир неше көркем қураллар менен байытады, атап айтқанда аллитерациядан пайдаланыу менен өз гүрринің баслайды. Ол қосық қатарларын сондай қәлиплестирген, текст басынан баслап ол балалар гүрриніңе уқсап кетеди, деген менен бундай мазмундағы текст балалар ушын туўры келмейди. Себеби, аллитерация қолланыу менен автор қәўетер, қорқыныш эмоцияларын оятыўды режелестирген. Әлбетте, бул жазыўшының гүрринің жазыў бағдарын сәўлелендирип, оқыўшыны шалғытыўға қаратылған.

The time was to come, when that wine too would be spilled on the street-stones, and when the stain of it would be red upon many there.

(Charles Dickens «*A Tale of Two Cities*», Part 1, Chapter 5)

Бул мысалдағы “s” сесинің аллитерацияланыўы Чарльз Диккенстың “*A Tale of Two Cities*/Еки қала хакқындағы ертеке” шығармасының 1-бөлемі, 5-бабынан алынған, “s” хәриби хәм одан кейин қайталаныўшы даўыссыз (“p” ямаса “t”) бенен аллитерацияланыўы дерлик қатты затқа жумсақ урылыўға уқсас даўыс пайда етеди, тап сол мазмунды Диккенс өзинің бул шығармасында сүүретлейди: *қан көшениң қатты майданына урылды.*

Жуўмақлап айтқанда, аллитерация даўыссызлардың тәкирарланыўы поэтикалық экспрессивликти аңлатып, масқара қылыў, наразылық сыяқлы авторлық коннотацияларды аңлатыўы мүмкин. Фонетикалық бирликлер хәм эмоция ортасындағы мүнәсибетлерди тек бир когнитив аспект шеңберинде шешиў жүдә қурамалы болған машқала болып табылады.

Әдебиятлар

1. Шаховский В. И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. – Воронеж: 1987. – С. 25. “Культурная жизнь Юга России” № 2 (49), 2013.
2. Романов Д.А. Эмоционально-семантические параметры фонетической системы современного русского языка: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Новгород: 1998. – С.23.
3. Чупракова Е.В., Попович Е.С. Особенности репрезентации категории эмотивности в английском публицистическом тексте. // Общество и право. 2014. №2 (48). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-reprezentatsii-kategorii-emotivnosti-v-angliyskom-publitsisticheskom-tekste> (дата обращения: 03.08.2024).
4. Маслечкина С.В. Выражение эмоций в языке и речи. // Вестник БГУ. 2015. №3. – С. 231-236.
5. Арно А., Лансло К. Грамматика общая и рациональная Пор-Рояля: Пер. с франц., коммент. и послесл. Н.Ю.Бокадоровой / Общ. ред. и вступ. ст. Ю. М. Степанова. – М.: «Прогресс», 1990. – С. 272.
6. Декарт Р. Избранные произведения. – М.: 1950. – С.645-670.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада биз ҳиссий ҳиссиётларнинг лексик-семантик жабҳада таснифини кўриб чикдик. Лексик-семантик жабҳадан, бу алоҳида тартиб, таркибга эга бўлган ва унинг таркибий элементлари парадигматик муносабатлар билан боғлиқ бўлган маълум бир тушунчани ёритувчи таркиб тўпламидир.

РЕЗЮМЕ. В данной статье мы рассмотрели категоризацию эмоции-эмотиверов на лексико-семантическом фронте. С лексико-семантического фронта это совокупность содержания, освещающая определенное понятие, имеющее особый порядок, состав и совершенную структуру, его структурные элементы связаны парадигматическими отношениями.

SUMMARY. In this article, we discussed the categorization of emotions, emotivers on the lexical-semantic front. From the lexical-semantic front, it is a set of content that illuminates a certain concept with a special order, composition and very different structure, and its structural elements are connected with paradigmatic relations.

РАЗЛИЧИЯ И СХОДСТВА ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ ЧЕРНЫЙ И БЕЛЫЙ В КАРАКАЛПАКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Г.Ж.Джумамуратова – ассистент преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: лингвокультурология, тушунча, когнетив-дискурсив, парадигмалар, семантик қаршилик, рангларни белгилаш, қиёсий жиҳатлар, оқ, қора.

Ключевые слова: лингвокультурология, концепт, когнитивно-дискурсивная, парадигмы, семантическая оппозиция, цветообозначения, сопоставительные аспекты, белый, черный.

Key words: linguoculturology, concept, cognitive-discursive, paradigms, semantic opposition, color designation, comparative aspects, white, black.

В настоящее время лингвокультурология выделяется как важная область в рамках глобальной лингвистики, которая раскрывает национальные и культурные аспекты языка. Роль языков в сравнительных исследованиях особенно важна, поскольку она способствует широкому спектру практических приложений, касающихся как их структурных, так и культурных характеристик. Фундаментальным аспектом лингвокультурологических исследований является изучение концептов, которые служат единицами знаний, охватывающими все языковые элементы в их когнитивных доменах.

Понятие "мировосприятие" было введено в лингвистику К.Ясперсом в конце XX века и охарактеризовано как система знаний о реальности — по сути, совокупность объективного знания, принадлежащего отдельным людям. Эта концепция возникла в ходе более широкого сдвига от сосредоточения на внешнем мире к исследованию внутренних семантических сфер индивидов.

Хотя реконструкция общего мировосприятия, включая его научные и философские вариации, обсуждается более недавно, В.Гумбольдт предложил идею лингвистического мировосприятия как научной и философской проблемы еще в XIX веке. Он